

Kako geografi, antropologi in literarni teoretiki pripovedujejo o prostorskem obratu

Bojan Baskar

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Slovenija
bojan.baskar@ff.uni-lj.si

Članek analizira niz emblematičnih primerov pripovedi o prostorskem obratu v treh vedah: v geografiji, antropologiji in literarni vedi. Medtem ko že sam termin »prostorski obrat« nakazuje, da gre za transdisciplinaren pojav, za nekakšen Zeitgeist, ki je v nekem obdobju zajel niz ved, naša analiza pokaže raznoterost percepcij, datacij, vrednotenij in motivov v različnih vedah. Izpostavljen je tudi paradoks, da poleg literarne vede o lastnem prostorskem obratu govorita tudi tako prostorski vedi, kakor sta geografija in antropologija.

Ključne besede: literarna teorija / geografija / antropologija / prostor / kraj / prostorski obratj

Uvod

Govorjenje o prostorskem obratu v geografiji se mi je zmeraj zdelo paradokсно. Kako bi se lahko veda, ki misli v prostorskih terminih in ki se malone po definiciji ukvarja s prostorom, »zasukala k prostoru«?

Seveda je tezi, da je geografija neločljivo povezana s prostorom in prostorskim mišljenjem, mogoče ugovarjati. Eden obstoječih ugovorov je, da je koncept prostora vstopil v geografijo razmeroma pozno, šele v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Ta ugovor ni točen, a če tudi bi bil, ne bi bil nujno relevanten, saj je prostorsko mišljenje možno brez eksplicitnega koncepta prostora (kakor tudi priseganje na prostor še ni zadostni pogoj za prostorsko mišljenje). Drugačen ugovor je v novejšem času formuliral švicarski geograf Benno Werlen (1–21). Werlen izhaja iz socioloških teorij delovanja in trdi, da je (oziroma da mora postati) osrednji geografski koncept delovanje in ne prostor. Prostor je po njegovem zgolj referenčni okvir delovanja, ne pa objekt ali kantovski *apriori*. Prostor je torej učinek človeškega delovanja in kot tak ne more ničesar povzročiti ali determinirati. Werlen prostoru odvzame zmožnost delovanja (*agency*) tako, da jo prisodi le intencionalni dejavnosti človeškega akterja. Ker pa geografija v svojem razvoju človeški

dejavnosti še zdaleč ni prisojala enakega pomena kakor prostoru, Werlenu ne preostane drugega, kot da ugotovi, da je geografija že vsaj od Kantovega časa na napačni poti – in njegova revizija naj bi jo tedaj vrnila na pravo pot.

Geografski koncept prostora je v nasprotju z današnjim zelo razširjenim verovanjem starejši od 20. stoletja, saj ga v precej izdelani in osupljivo sodobni formulaciji najdemo že pri Friedrichu Ratzlu (Ratzel 137–168; prim. Sanguin). Ratzlov »prostorski obrat« (gl. Natter) je omogočil korenito redefinicijo geografskega polja in ustanovitev vrste novih pod-polj. Eno od njih je bila tudi kulturna geografija. Razlog za to, da so ta dejstva večini geografov in drugih, ki se ukvarjajo s prostorskim obratom, neznan, ni toliko v nepoznavanju zgodovine vede nasploh, kolikor v globoko popačeni recepciji in tabuizaciji Ratzlovega dela (Sanguin 579–581). A kot rečeno, eksplicitni koncept prostora ni nujni pogoj prostorskega mišljenja. Geografija in sorodne vede, med njimi zlasti antropologija (etnologija), so v 20. pa tudi že v 19. stoletju uporabljale pojme krajine, kraja, regije, teritorija in še katerega drugega. Krajina – *paysage*, *Landschaft*, *landscape* – je bila v nekaterih pomembnih geografskih šolah celo osrednji koncept; to velja na primer za francosko šolo človeške geografije, kakor jo je zasnoval Paul Vidal de la Blache, ali za Sauerjevo šolo ameriške kulturne geografije. Ta koncept je tudi povezoval geografijo z antropologijo. Zato se zdi upravičeno, če držo navdušencev prostorskega obrata, ki nastop prostorskega mišljenja simplistično enačijo in datirajo s pojavljanjem eksplicitnega koncepta prostora (ali celo posebnega žargona o prostoru), označimo kot »prostorski fetišizem«. Takšen udoben redukcionizem tudi deloma upravičuje tezo nasprotnikov »prostorskega obrata«, da je domnevni prostorski obrat zgolj govorjenje o prostorskem obratu (gl. Lossau in Lippuner 201).

Geografska pripoved: prostor proti času

Pojem prostorskega obrata lahko v razmerju do geografije pomeni dvoje. Lahko označuje zasuk k prostoru v vseh ali skoraj vseh vedah, vključno z geografijo, pa tudi zunaj akademske sfere (v umetnostih, senzibilnostih, vsakdanjih praksah ...). Lahko pa tudi označuje položaj, ko se vede obrnejo h geografiji kot dobaviteljici prostorskih konceptov, pristopov in inspiracije. Vsaj na prvi pogled se zdi, da imamo danes opravka s prostorskim obratom predvsem v drugem pomenu besede. Kolikor gre za obrat h geografiji, bi ga bilo ustrezneje poimenovati *geografski obrat*. A tedaj seveda ne bi več mogli govoriti o geografskem obratu v geografiji.

Geograf Edward Soja (10–75), ki je pojem prostorskega obrata vpejal in poskusil sistematično opisati v knjigi *Postmodern Geographies: The*

Reassertion of Space in Critical Social Theory, govori o prostorskem obratu predvsem v drugem pomenu, v manjši meri pa tudi v prvem. Mešanje obeh pomenov je pri njem verjetno predvsem posledica dejstva, da se ni želel odreči ideji prostorskega obrata v *geografiji*. Dogodek prostorskega obrata je zanj izpolnitev želje, da bi druge vede končno prisodile geografiji mesto, ki ji gre, ter se začele obračati nanjo kot na izvoznico idej in konceptov; a hkrati hoče obdržati prostorski obrat kot naddisciplinaren pojav, ki ga je zaznal dolg niz družboslovnih in humanističnih ved, vključno z geografijo. Logiko te želje, da bi imeli oboje (pa čeprav to ni mogoče) – tako geografijo kot kraljico kakor geografijo kot vedo med vedami (ali kot prvo med enakimi) –, je najlažje razumeti iz Sojevega togega in nekoliko manihejskega postavljanja prostora nasproti času, verjetno pa tudi iz geografovega občutka manjvrednosti ali zapostavljenosti njegove vede v panteonu prestižnih ved in idej.

Soja je namreč tako v tej kakor v poznejših knjigah goreč zagovornik prostorskega obrata in geografije. Njegovi glavni nasprotniki so »historicism« in zgodovinarji – ti »history boys«, kot jih rad označi, naj bi bili odgovorni za zanemarjanje prostora v prid času in zgodovini. Na prvi pogled se zavzema za enakopravnost časa in prostora, zgodovine in geografije, saj trdi, da hoče zgolj pravico in enakopravnost prostora in geografije. Vendar se ne zavzema za spojitev prostora in časa v skupnem, sintetičnem konceptu tipa čas-prostor ali kronotop, temveč mu je bližji *paralelizem* prostorskih in časovnih konceptov. Tako se na primer zavzema za *geografski* materializem, ki bi ga bilo treba postaviti poleg *historičnega* materializma (Soja 58–59). Obenem pa naletimo na formulacije, ki kažejo na željo po zatrtju zgodovine v imenu geografije; tako naj bi geografija »prevzela mesto zgodovine v osrčju sodobne teorije in kritike« (11).

Toda kdo je resnični naslovljenec Sojeve argumentacije? Če to vprašanje prezremo in spontano predpostavimo, da je naslovljenec geografska skupnost, se zlahka znajdemo na napačni sledi. Sojev naslovljenec je bila leta 1989 namreč kritična teorija družbe (*critical social theory*, kot jo sam pogosto označuje), v njenem okviru pa predvsem *zabodni marksizem*. Soja je konec osemdesetih let še izrecno razlikoval med marksistično in meščansko znanostjo, pri čemer imamo vtis, da zanj tisto, kar označi za meščansko znanost, ne šteje zares. A meja med prvo in drugo znanostjo je nejasna in klasifikacija je dvoumna, in sicer zlasti takrat, ko gre za mislece, ki definitivno niso bili marksisti, a jih je Soja vseeno uvrščal v kritično teorijo družbe. Tak je zlasti Georg Simmel. Sojeve meje kritične teorije so »impresionistične« in prepustne.

V dialogu s kritičnimi družbenimi teoretiki in zahodnimi marksisti, v katerega se je spustil v tej knjigi, se je Soja (43–75) v zrcalu geografske

skupnosti dejansko lahko videl kot privilegirani sogovornik velikih filozofskih mislecev. Tedaj je bilo dejansko neobičajno, da bi geograf razpravljaj o filozofskih razsežnostih geografije ali celo polemiziral s filozofi. Emocionalni ton njegove razprave ni presenetljiv, če pomislimo, da je strastno polemiziral prav s tistimi, ki so bili zanj morda edini zares relevantni in ki jih je najbolj spoštoval, a so bili tako zelo pristranski do zgodovine in časa ter tako prezirljivi do prostora in geografije. Sojeva percepcija njihovih zadržkov sicer zagotovo ni bila napačna. Filozofi, kakršni so Lukács, Korsch, Sartre ali Bloch, so dojemali prostor kot postvaritev, kot nekaj »kapitalističnega«, »tehnokratskega«; za Blocha je bilo že govorjenje o prostoru »reakcionarno«. Geografijo so v najboljšem primeru ignorirali in v najslabšem prezirali.

Soja se je v spopadu z dediščino teh imenitnih *history boys* torej spopadel zato, da bi tudi geografija pridobila intelektualni prestiž onstran lastnih meja in da bi tako lahko začela izvažati svoje koncepte in modele v druge vede. Tu imamo opravka s prostorskim obratom v drugem pomenu: teoretiki iz najrazličnejših ved se ozirajo h geografiji, iščejo pri njej navdih in si sposojajo od nje. To je položaj, ki se je v današnjem času v veliki meri udejanjil. Ko pa Soja identificira predhodnike, prednike in pionirje prostorskega obrata, se giblje v registru prostorskega obrata v prvem pomenu. Med ključnimi »prostorskimi misleci«, ki so zaslužni za prostorski obrat, namreč ne navede enega samega geografa. Najde jih predvsem med filozofi, kjer sta dva po njegovem mnenju najpomembnejša: njegov favorit nad favoriti je Henri Lefebvre, poleg njega pa stoji še Michel Foucault. Navedel je tudi kakšnega predstavnika drugih ved, na primer umetnostnega zgodovinarja Johna Bergerja. Ker med zaslužnimi za prostorski obrat po Sojevem mnenju ni bilo geografov, je bila geografija obsojena na to, da se skupaj z drugimi vedami »obrne k prostoru«. Za paradokсно odsotnost geografov pri izviru prostorskega obrata je Soja ponudil šepavo razlago: odsotnost geografov naj bi bila posledica tega, da je geografija trpela pod hegemonijo *history boys* in je zato postala teoretsko inertna – dobila naj bi »prostorske plašnice« (Soja 16).

Antropološka pripoved: prostor, ki je pravzaprav kraj

Kljub nekdanji tesni soodvisnosti geografije in antropologije naletimo v današnji antropologiji na nemara najbolj simplistične predstave o prostorskem obratu. V tej vedi se bolj dramatično kakor v geografiji pokaže, koliko je govorjenje o prelomnem odkritju prostora, ki naj bi se zgodilo nedavno, povezano z nepoznavanjem ali pozabljanjem zgodovine vede.

Po verziji, ki je v vedi postala najbolj referenčna (gl. Low in Zúñiga), naj bi se prostorski obrat zgodil na začetku devetdesetih let. Antropologi naj bi pred prostorskim obratom prostor resda zmeraj opisovali in prostorske razsežnosti kulturnih verovanj in praks naj bi resda antropologe vselej zanimalo, a po letu 1990 naj bi prostor prenehal biti nevtralno ozadje oziroma prizorišče, na katerem potekajo dejanja, in postal predmet etnografske in antropološke tematizacije (1–2). Opozicija »prostor kot nevtralno ozadje« (ali kot posoda) vs. »tematizirani prostor« je v tej pripovedi edina distinkcija. Antiteza prostora in časa, tako bistvena za Sojo, je od tod popolnoma odsotna. Antropologija prostora in antropologija časa sta podpolji, ki skoraj ne komunicirata med sabo. Če bi prostorski obrat strogo definirali kot afirmacijo prostora proti času, kakor storijo Soja in filozofi (zlasti Foucault, deloma tudi Deleuze), bi morali ugotoviti, da antropologija ne pretendira nanj.

Pač pa v antropologiji pogosto srečujemo zvezo prostora in kraja. Tudi pod-polje, ki ga povezujejo s prostorskim obratom, se je poimenovalo »antropologija prostora in kraja«. Par prostor-kraj se v vedi začne pojavljati po letu 1990; vanjo je seveda prišel iz geografije. Datum tega uvoza je indikativen, saj se ujema z razširjenim datiranjem prostorskega obrata (ki se poleg tega ujema s priljubljenim datiranjem začetka globalizacije).

Verjetno najpresenetljivejša posebnost ravnanja s prostorom-in-krajem v tem pod-polju je v tem, da niti prostor niti kraj nista definirana. V najboljšem primeru tu in tam slišimo, da je kraj osmišljeni, doživljeni ali kako drugače subjektivno prisvojeni prostor. Prav tako ni najti diskusije o tem, v kakšnih razmerjih sta prostor in kraj. Ali odločitev za enega implicira zavrnitev drugega ali pa sta združljiva? Ali lahko obstajata drug brez drugega? Ali sta po pomenu nasprotna ali v bistvu sinonimna? Kakšne so politične implikacije izbire med njima? Medtem ko v geografiji poteka obširna razprava o teh vprašanjih, ki predpostavlja tudi polemiko in polarizacijo na »radikalni« in »konservativni« tabor ter na tiste, ki si prizadevajo preseči po njihovem brezploden spor med prostorom in krajem, vlada v pod-polju »antropologije prostora in kraja« popolno zatišje. V uvodu v omenjeni zbornik, ki je glede tega skozinsko značilen, avtorici govorita enkrat o prostoru in kraju, drugič o prostoru in tretjič o kraju, pri čemer je ta terminološka variacija po vsem sodeč popolnoma poljubna (1–47).

Omenimo še eno posebnost, ki glede na povedano niti ni več presenetljiva. Antropologije »prostora in kraja« niti debata o prostorskem obratu pravzaprav ne zanima. Še več, tega termina sploh ne uporablja. Low in Zúñiga ga v besedilu, ki ni brez programskih ambicij, nikoli ne uporabita. Prav tako ga ne uporabi Margarita Serje v prispevku k zborniku *Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives* (gl. Serje). Od avtorice, ki je v tem zborniku

edina predstavnica antropologije, bi pričakovali kaj drugega kot to, da se ji prostorskega obrata ne zdi potrebno niti omeniti in da že na tretji strani mimogrede napove, da se v svojem prispevku ne bo ukvarjala z izčrpnim pregledom glavnih antropoloških pristopov k preučevanju prostora in krajine ter metodoloških in teoretskih debat, pač pa bo poskusila premisliti in ilustrirati niz ključnih problemov (139). (O obravnavi »ključnih problemov« v nadaljevanju sicer ni ne duha ne sluha.) Prav tako ni mogoče izraza *prostorski obrat* najti v uvodnem poglavju zbornika o kulturi in prostoru v iberških kontekstih (gl. Roseman in Parkhurst). Avtorja na začetku poglavja poudarita, da sta se v antropologiji na začetku devetdesetih let pojavili povečano zanimanje in nova senzibilnost za prostorska oziroma geografska vprašanja. Četudi nikdar ne omenita prostorskega obrata, v zameno pogosto omenjata prostor in kraj, prostorjenje in procese prostorjenja.

Navedene avtorje, ki sicer sploh ne omenjajo prostorskega obrata, povezuje s prostorskim obratom zato, ker vsi govorijo o premiku ali o premeni (srečujemo na primer izraz »shift«) v odnosu do prostora, o povečanem zanimanju za prostorska vprašanja, o novem pojmovanju prostora ipd., ali pa zato, ker prispevajo k zborniku, katerega tema je prostorski obrat.

Kaj nam o podmenah urednikov zbornikov o prostorskem obratu in mestu prostora v antropologiji pove izbor člankov v obeh zbornikih? Prvi zbornik (gl. Low in Zúñiga) se po zasnovi približuje čitanki, saj prinaša izbor že objavljenih tekstov, ki so organizirani tematsko in kronološko. Najstarejši članki v zborniku izhajajo iz sredine 20. stoletja in so zato predstavljeni kot redke izjeme iz obdobja vede, ko prostor-in-kraj ni bil deležen posebne pozornosti. Drugi zbornik (gl. Roseman in Parkhurst) vsebuje v veliki večini sveže napisane članke širše znanih specialistov za Španijo in Portugalsko pa tudi nekaterih manj znanih imen. Kot tak je zanimiv in precej reprezentativen prerez sodobne antropološke produkcije o Iberskem polotoku.

Ena osnovnih intenc prvega zbornika je minimalizirati navzočnost prostorskih tematik v antropologiji izpred leta 1990 in narediti vtis pomembnega zasuka. Avtoricama je tako v uvodni študiji kakor z izborom besedil uspelo zanemariti niz relevantnih tematskih področij in pod-polj. Pod-polja antropologije krajine, ki ima precej daljšo in solidnejšo zgodovino kakor njuna specialnost, nista mogli kratko malo ignorirati, sta pa ga subsumirali »antropologiji prostora in kraja«. Vodilni predstavniki antropologije krajine in hkrati vodilni prostorski misleci v vedi, na primer Philippe Descola in Tim Ingold, katerih vpliv sega tudi prek meja antropologije, v prvi zbornik niso uvrščeni. Glede na koncept zbornika to pomeni, da niso pripoznani kot antropologi »prostora in kraja«. Pod imenom *antropologija krajine* je sicer ohlapno prepoznan dobršen del antropoloških

raziskav domačinskih percepcij in raba prostora. Zanimanje za krajino kot kulturno transformirano in zaznamovano okolje je staro toliko kakor kulturna antropologija sama. V prvi polovici 20. stoletja je prav koncept krajine tesno zbližal kulturne geografe in kulturne antropologe, na primer Sauerja in Kroebera. Ko je Carl Sauer leta 1941 diagnosticiral »perniciozno anemijo« ameriške geografije, je kot eno od zdravil priporočil antropologijo: »predstavnik človeške geografije naj bo dobro podkovan v sestrski vedi antropologiji« (Mathewson 12–13). Kulturno geografijo je zanimalo, kako kulture ali civilizacije v naravno okolje vtisnejo svoj pečat oziroma kako oblikujejo krajine, antropologe pa je zanimalo, kako ljudje sami, kot skupine in kot posamezniki, transformirajo življenjsko okolje in kako percipirajo svoje krajine. Čeprav je retorika prostora-in-kraja do neke mere prodrla tudi v sodobno antropologijo krajine, je temu pod-polju uspelo ohraniti vezi s klasičnim obdobjem antropologije in se produktivno razvijati naprej. Tu je antropologija razumljena kot veda, ki je bila vseskoz prostorska, zato ni podlage za ugotavljanje prostorskega obrata.

Agenda urednikov drugega zbornika je precej drugačna, a končni – in nehoteni – učinek je v obeh primerih podoben. Roseman in Parkhurst začneta uvodno poglavje v ambiciozni, visoko teoretski govorici »respecializacije« antropologije in dispozitiva kulture-prostora-moči. A ko postopoma prehajata k vsebini in tezam poglavij, ki sestavljajo zbornik, začne visoka retorika vidno plahneti in vse očitneje postaja, da se avtorji poglavij (ki tudi sicer sploh niso oznani kot »antropologi prostora«) niso ravnali po agendi urednikov. Uvodni sprehod skozi poglavja zbornika tako postane nekoliko vsiljeno izpostavljanje takih ali drugačnih prostorskih razsežnosti, ki naj bi dokazovale sodobno (re)specializacijo antropologije. Poglavja o regionalni variabilnosti dedovanjskih praks (na primer egalitarno dedovanje v centralnem Leónu, kjer dediča »prerežeta« hišo na pol) in poporočnih bivalnih vzorcev (uksorilokalnost, virilokalnost ...) postanejo dokaz sodobne specializacije antropologije. Kot da bi urednika pozabila, da je obravnava dedovanjskih in poročnih praks najbolj klasično poglavje antropologije! Tudi študij relacij med spoloma, katerega neizogibni vidik je spolno diferencirana raba javnih in zasebnih prostorov, jima postane dokaz specializacije antropologije. Celotna analiza relacij med portugalskim imperijem in konstitucijo etnologije portugalske kmečke kulture lahko postane dokaz novega prostorskega interesa antropologije. Urednika sta tako z zbornikom dokazala prav nasprotno od tistega, kar sta želela dokazati: dokazala sta, da prostorske tematike in prostorske razsežnosti iberške antropologije niso popolnoma nič novega in da potemtakem ni bilo nobenega prostorskega obrata. Klasične teme kulturne in socialne antropologije so zmeraj imele prostorsko razsežnost. Prostorski obrat v antropologiji se

dejansko zvede na retoriko prostora-in-kraja, ki je v vedo zašla okoli leta 1990, se pravi v času izbruha diskurza o globalizaciji, torej diskurza triumfalnega neoliberalizma.

Literarna veda: osupljiva vrnitev zunajliterarnega sveta

Literarnoteoretske pripovedi o prostorskem obratu so po splošnih značilnostih (datacija obrata, ključni predhodniki in teoretiki obrata, pomembnost teme prostor-čas) podobne geografskim in razodevajo, da literarna veda izrazito pripada skupini tistih ved, ki so proizvedle svoj prostorski obrat v sozvočju s splošnim »duhom časa«, a tudi s posebno zazrtostjo v geografijo. Interakcija in bližina teh dveh ved sta v območju refleksije o prostorskem obratu najbrž intenzivnejši kakor pri večini drugih (medtem ko analogne interakcije med geografijo in antropologijo skoraj ni mogoče zaznati). Literarna geografija kot prevladujoče ime za to osupljivo polje interakcij je lahko ime literarnovednega pod-polja in hkrati pod-polja geografije in njenega prastarega zanimanja za opisovanje krajev in pokrajin.

Literarna veda po svoji genezi, predmetu, problematikah in metodologiji ne sodi med prostorske vede v strožjem pomenu besede, čeprav obstajajo tudi v njeni zgodovini konjunktore zanimanja za vprašanja prostora in kraja. Michel Collot je v kontekstu diskusije o prostorskem obratu zato poudaril, da zanimanje za prostor in geografijo ni novo niti v literarni vedi niti v literaturi sami (gl. Collot). Opozorilo je umestno, saj lahko tudi v literarni vedi slišimo mnenje, da se je zanimanje za razmerja med literarnim besedilom in njegovim geografskim izvirom pojavilo šele z nedavnim prostorskim obratom (Baron; James-Chakraborty in Strümper-Krobb 1–2). O geografiji literature ali literarni geografiji (ime lahko označuje precej raznolika pod-polja) je po Collotu mogoče govoriti že vse od Montesquieujevega klimatskega determinizma, od eseja Madame de Staël o književnostih severa in juga ali od Tainove teorije rase (natančneje, etnije), miljeja in trenutka. V nadaljevanju se bom ravnal po Collotovi terminološki rabi, ki izhaja iz pozorne definicije literarne geografije, ki jo med drugim razlikuje od geokritike, geopoetike in podobnih pojavnih oblik prostorskega obrata v literarni vedi. Literarno geografijo tu opredeljuje *prostorska umeščenost* literarne produkcije kot izhodiščni predmet, ki pa se mu v poznejšem razvoju pritačne subjektivna in imaginarna razsežnost. Prostorski kontekst literarne umetnine kot prvotni predmet geografije literature zadeva vpliv prostora (geografskega okolja, kraja, miljeja ipd.) na literarno umetnino. Literarna geografija lahko temelji na geografskem determinizmu po zgledu Montesquieuja, vendar je naivni determinizem le

ena možnih oblik, saj je mogoče prostorski kontekst subtilizirati, če upoštevamo dodatne registre, zlasti socialnega in kulturnega. Collotu uspe s takšno definicijo literarne geografije pritegniti obsežno geografsko, antropološko in sociološko problematiko prostora in kulture. Klasični kulturni geografiji in antropologiji je tak pristop nadvse blizu, saj implicira obravnavo literarnih praks kot prostorskih praks in literarnih artefaktov kot prostorskih artefaktov. Vse odkar so antropologi začeli konstruirati kulturne areale ali regije, sta postali tematizacija in problematizacija binoma kultura-prostor (natančneje: trinoma etnija-kultura-prostor) eno osrednjih opravil vede. Kulturna arealizacija, ki se je utemeljevala na nauku difuzionizma in posredno na migracijski teoriji, uvoženi iz darvinizma (Ratzel!), je zahtevala etnološko kartografijo, ta pa je privedla do etnoloških atlasov, ki so prikazovali prostorsko distribucijo kulturnih elementov in nakazovali kulturne meje. Določanje kulturnih regij je potekalo z ozirom na določanje naravnih regij, hkrati pa je z osredotočenostjo na mobilnost kulturnih elementov očitno seglo prek okoljskega determinizma.

Kolikor se je zgodnejša literarna geografija omejevala na kartiranje in proučevanje krajev, ki so vplivali na literarno umetnino (v veliki meri v smislu inspirativnih krajev – lokacij, kjer je pisatelj dobil navdih), kolikor je torej ostajala ujeta v teorijo odseva, je lahko pokazala, kako je literarna umetnina zakoreninjena v kraju (v tleh), pozabila pa je pokazati, kako literarna umetnina, s tem ko gradi svoj lastni imaginarni prostor, zunajliterarni kraj tudi transformira. (Tudi ta problematika je geografiji in antropologiji nadvse blizu.) Collot ob tem trdi, da se je tega problema zelo dobro zavedal že prvi francoski nominalni literarni geograf André Ferré, avtor knjige o geografiji Marcela Prousta (1939) in knjižice o literarni geografiji (1946). Ob problem je trčil med kartiranjem krajin iz Proustovih romanov, saj večine ni bilo mogoče kar tako postaviti na zemljevid. Ko si je literarna geografija resno zadala nalogo, da poskuša kartografsko integrirati tudi napol in popolnoma imaginarne kraje, je nastal projekt kartiranja prostora v literaturi in literature v prostoru.

Projekt te dvojne kartografije, kartografije realnih in imaginarnih literarnih krajev, je v literarni vedi razmeroma nov in predstava prostorskega obrata v vedi se v veliki meri povezuje prav z njim, čeprav to razsežnost sama veda pogosto imenuje »topografski« ali »topološki obrat« (za terminološke variacije gl.: Hess-Lüttich; Weigel). Lahko bi rekli, da je prav zaradi tega kartografskega projekta prostorski obrat v literarni vedi tako poseben in prepričljiv. To, da se je veda po desetletjih dominacije strukturalističnih in podobnih teorij, ki so literarno umetnino obravnavale kot od zunanje realnosti popolnoma ločeno strukturo in so tako učinkovito izključile avtorja, da o doživetih krajih, ki so pustili svoj pečat v umetnini,

sploh ni bilo treba več govoriti, lotila kartografranja najrazličnejših krajev, je nedvomno imeniten zasuk. Ta zasuk povsem upravičuje poimenovanje *prostorski obrat* in hkrati kliče po razlagi. Kaj je literarno vedo pripravilo do tega, da kartira, namesto da bi se zadovoljila z običajnimi analizami prostorskih vprašanj? Diskusija v vedi o tem, čemu vsa ta kartografija – in posebej kartiranje fiktivnih krajev – sploh rabi (Piatti 23–31), je lepa ilustracija dejstva, da se je veda najprej lotila kartiranja in se šele nato začela spraševati po smislu svojega početja. V tem ni nič neobičajnega. Tudi v antropologiji so tvorci etnografskih atlasov diskutirali o njihovi uporabnosti. »Minimalisti« so menili, da so zemljevidi zgolj sinoptično pomagalo in učinkovit instrument arhiviranja podatkov ter prezentiranja distribucij, medtem ko so »maksimalisti« verjeli, da etnološke karte omogočajo rekonstrukcijo kulturnozgodovinskih procesov (difuzij, evolucij). Med tema skrajnima pogledoma je bila še vrsta zmernejših, ki so se pozneje izkazali za realnejše, na primer stališče, da lahko kartiranje pomaga pri postavljanju hipotez. Toda antropologija je (kakor lingvistika, arheologija itn.) kartirala zgolj distribucijo realnih elementov (materialnih ali duhovnih). Kadar so antropologi ugotavljali domačinske kozmologije in jih včasih narisali na papir (ali jih dali narisati domačinom), tega početja niso nikoli poskusili povezati z lastnim kartiranjem kulturnih elementov. Zanje sta to bili popolnoma ločeni stvari, in medtem ko se z risanjem domačinskih kozmologij in kognitivnih zemljevidov še danes ukvarjajo, so etnokartografijo že zdavnaj opustili v veri, da je tako ali drugače problematična. Verovanje, da je z njo nekaj narobe, ima oporo v radikalni disociaciji prostora in kulture, značilni za današnjo antropologijo. Projekt dvojne kartografije v literarni vedi bi vsekakor lahko postal velik miselni izziv za antropologe.

Ko utemeljitelj geokritike Bertrand Westphal pripoveduje o okoliščinah njenega nastanka, jo opisuje kot odgovor na večdesetletno prevlado strukturalizma in poststrukturalizma v literarni vedi, za katero sta bili značilni tekstolatritija (ki jo najbolje izrazi Derridajev izrek *Il n'y a pas de hors-texte*) in izključitev referenta oziroma zunanje realnosti (Westphal, *Géocritique* 150–157; Westphal, »Foreword« xii). Ob tem našteje tudi druge primere vračanja k referencialni funkciji v literarni vedi, med katerimi so geopoetika, ekokritika in imagologija. Vse te smeri naj bi skupaj z geokritiko sestavljale prostorski obrat. Westphal tako opiše prostorski obrat v literarni vedi kot razmeroma oster prelom s stanjem, kakršno je prevladovalo v drugi polovici 20. stoletja. Ta nekoliko poenostavljeni opis nas lahko spomni na Sojevo pripoved o obratu tudi zaradi implicitne moralične intence, čeprav je ta pri Westphalu šibkejša kakor pri Soji. Pomembna razsežnost, ki jo Westphal v svoji pripovedi zanemari, je zagotovo tudi vprašanje »prostorskosti« strukturalizma oziroma odnosa strukturaliz-

ma do prostora. Navsezadnje je splošno znano, da so strukturalisti dajali prostoru prednost pred časom. Johannes Fabian (54–55) je trdil, da je Lévi-Straussov prostor v resnici tabularni, taksonomski prostor in da ga resnični prostor ni zanimal. Doreen Massey (36–42) pa trdi, da je bilo strukturalistično privilegiranje prostora bolj stvar deklaracije kakor rezultat resnega prostorskega mišljenja. O prostoru naj strukturalizem ne bi razmišljal zares, temveč naj bi mu v okviru zavračanja pomena časa zgolj pripisoval nasprotne lastnosti kakor času. Čeprav imata Johannes Fabian in Doreen Massey najbrž v veliki meri prav, ne gre prehitro posploševati. Na primer Gérard Genette ima v knjigi *Figures* nekaj esejev o baroku in baročnem prostoru, ki razodenejo prostorsko dimenzijo njegovega mišljenja precej bolje kakor njegov esej o literaturi in prostoru. Westphal, ki je post-strukturalizem preprosto dodal k strukturalizmu, kakor da gre v osnovi za eno in isto reč, je v nekem oziru še površnejši, saj mu je uspelo pozabiti celo na to, da je s to gesto vrgel v koš tudi Foucaulta, ki je sicer kanoniziran kot eden ključnih akterjev prostorskega obrata. Dodati bi morali seveda še Deleuza in Guattarija, katerih produktivno in inovatorsko mišljenje o prostoru postaja vse očitnejše, čeprav so pripovedi o prostorskem obratu zmeraj pozabljale nanju.

Ob tem ko Westphal (»Foreword«, xii) uvršča geopoetiko, ekokritiko in imagologijo med nosilke prostorskega obrata, pa tem »konkurenčnim« smerem očita, da njihovo zanimanje za prostorska vprašanja ni spodbudilo ponovnega premisleka razmerja med t. i. objektivnim referentom in njegovo umetniško reprezentacijo. Njegova geokritika naj bi bila radikalnejša, saj je za svoj predmet izbrala *keraj* in ne literarne umetnine. Izbrala seveda ni kraja kot literarnega toposa, temveč zunanji, dejanski kraj, ki pa ga proučuje v njegovem vmesnem položaju med zunanjo realnostjo in literarno (ali tekstualno) fikcijskostjo. Dejstvo, da svoj pristop razglasi za geocentričnega (v nasprotju z egocentrizmom konkurenčnih pristopov), ne pa na primer za topocentričnega ali geografskega, je zagotovo presenetljivo ob dejstvu, da so kraji, s katerimi se Westphalova različica geokritike ukvarja, predvsem *mesta*. Izraz »geocentrizem« pač signalizira ekološko in zlasti ekologično referenčno polje, posredno pa napotuje še na širši pletež okoljskih ved in pod-polj, tako naravoslovnih kakor družboslovnih. Poznavanja teh polj – na primer darvinistične evlucijske teorije, historične ekologije, okoljske zgodovine, etnoekologije –, ki ga lahko z zadovoljstvom opažamo pri ekokritikih, pri Westphalu ni mogoče zaznati. Res je sicer, da poleg mest – Aleksandrija, Pariz, Benetke, New York ipd. – včasih kot možen predmet geokritičnih študij izpostavi tudi pokrajino ali območje (Sicilija, Bukovina, dalmatinski otoki, Lake District, Mediteran, Baltik ipd.), reko (Tvainov Mississippi ipd.) ali fiktivno deželo, kakršna je

Poldevija. Izpadejo pa predvsem podeželja, ki so jih klasični kulturni geografi in antropologi obravnavali kot kulturne krajine. Izmuzne se mu tudi narava v pomenu neantropogene, »nedotaknjene« narave oziroma divjine, kakor jo pojmujejo razne okoljske filozofije narave in biološka ekologija; se pravi tista narava, ki ji okoljevarstveništvo in ekologija namenjata ekskluzivno ali vsaj osrednjo pozornost.

Westphalov polemični odnos do strukturalističnega tekstualizma, kakor se je izražal v različnih teoretskih šolah, ki so literarno umetnino razumele kot zunajčasno in zunajprostorsko, kot avtotelično in od sveta ločeno strukturo, je mogoče razumeti kot prizadevanje v »strukturalizmu« formiranega teoretika, da bi se tega formativnega vpliva osvobodil, pri čemer pa mu to (še) ni v celoti uspelo. Vsaj Eric Prieto (5–6) Westphalu očita rezidualni tekstualizem – zdi se, da upravičeno. S tem ko se mu teorija realnosti zvede na teorijo intertekstualnosti, naj bi zdrsnil nazaj v neko obliko tekstolatrije, ki ni tako zelo oddaljena od strukturalističnega in poststrukturalističnega »segregacionizma«.¹ Prieto vidi v Westphalovem tekstualizmu tudi oviro, ki preprečuje zblížanje ali kar zlitje geokritike in ekokritike. Westphalova zamisel geokritike v resnici ne preprečuje drugačnih stilov prakticanja in bolj uravnotežene pozornosti do različnih krajev znotraj polarnosti urbanega in ruralnega ter narave in kulture. Zlasti križanje multifokalizacije z netekstualnimi pristopi bi geokritiki odprlo nove možnosti pragmatičnega in aktivnega poseganja literarne vede v produkcijo kraja oziroma prostora. Ko je literarna umetnina v teoriji prenehala biti avtotelična, je tudi tekstualizem zgubil svoj *raison d'être*.

Sklepne pripombe

Eden od paradoksov, ki vznikne ob primerjavi pripovedi o prostorskem obratu v treh vedah, zadeva položaj filozofije. O prostorskem obratu v filozofiji se praviloma ne govori in filozofi se ne pojavljajo na konferencah in v zbornikih o prostorskem obratu. To je gotovo presenetljivo, če pomislimo, da se med imeni, ki se jim pripisujejo posebne zasluge za prostorski obrat, vselej pojavljata vsaj dva filozofa, Henri Lefebvre in Michel Foucault. Če poleg tega pomislimo, da so filozofske koncepcije kategorije prostora dolgo časa obvladovale znanstvene teorije, bi se morali vprašati, kako naj razumemo odsotnost filozofov iz diskurza o prostorskem obratu. Ali privilegirani položaj geografije v diskurzu o obratu predpostavlja odsotnost filozofije (kar koli ta že pomeni)? Ali pa bi geografija ostala *prima inter pares* med sosednimi disciplinami tudi v primeru, če bi se v transdisciplinarne razprave aktivneje vključila filozofija?

Med redkimi filozofi, ki bi jih lahko uvrstili med razpravljalce o prostorskem obratu, čeprav sami ne uporabljajo nujno tega izraza, sta zlasti Edward Casey in Jeff Malpas. A onadva sta misleca kraja, ne prostora, oziroma gre jima za afirmacijo kraja nasproti prostoru. Casey je obdelal zgodovino filozofskih koncepcij kraja in dokazoval, da je izhodiščni filozofski osredotočenosti na kraj sledilo dolgo obdobje, ko so mišljenje kraja spodrinile veličastne koncepcije prostora, danes pa živimo v času ponovnega odkritja kraja (gl. Casey). Podobno je Malpas posvetil kraju in izkustvu kraja in krajine oziroma »filozofski topografiji« vrsto knjig, pri čemer se je posebej posvetil eksegezi Heideggerja kot vodilnega misleca kraja. Tu pa trčimo ob naslednji paradoks. Teoretikov, ki postavljajo kraj pred prostor ali celo v antinomijo s prostorom, je veliko v vseh vedah, ki so udeležene v diskurzu o prostorskem obratu. Pa vendar ni nikdar govora o krajevnem obratu, temveč vselej le o prostorskem obratu. (Seveda pa je izraz *topografski obrat* do neke mere ekvivalenten krajevnemu obratu.) Vsaj za antropologijo lahko s precejšnjo gotovostjo trdimo, da »zagovorniki krajaj« izrazito prevladujejo nad »zagovorniki prostora«, vendar se paradokсно označujejo za »antropologe prostora in krajaj«. Takšno nereflektirano samopoiimenovanje, ki razodeva simbolno prevlado teoretikov prostora, ni presenetljivo glede na dejstvo, da teoretske diskusije med zagovorniki prostora in zagovorniki kraja v antropologiji preprosto ni.

Prostor je izrazito kompleksen in polisemičen koncept, zato je razumljivo, da so percepcije prostorskega obrata v različnih vedah – in celo v posamezni vedi – različne. To, kar bi bilo treba pojasniti, zato pravzaprav niso razlike, temveč ujemanja med vedami, zlasti njihov temeljni konsenz glede prostorskega obrata. Ta konsenz namreč je bolj kakor rezultat metodološke in konceptualne konvergence udeleženih ved učinek nečesa drugega. Teza, da se prostorski obrat zvede na govorjenje (ali govoričenje) o prostorskem obratu, drži za nekatere vede bolj kakor za druge. Rutinska raba pojma prostorskega obrata, ki temelji na podmeni, da je prostorski obrat nesporen dogodek, ki se je bolj ali manj sočasno zgodil v nizu ved, nedvomno pomembno prispeva k reifikaciji in fetišizaciji tega pojma. Kolikor gre pri tem za percepcijo, da se je dogodek zgodil na prelomu iz osemdesetih v devetdeseta leta prejšnjega stoletja, pa je ta konsenz – kar smo v besedilu zgolj nakazali – predvsem učinek triumfalističnega, pretežno neoliberalnega diskurza o globalizaciji, ki je zajel ves svet po padcu komunističnih režimov in razpadu sovjetskega imperija. Kritičen spopad z »velikimi pripovednik« tedanjega časa o osvobojenih transnacionalnih tokovih in o postmoderni irelevantnosti teritorijev, o »zori sveta brez meja« in o »koncu geografije«, na primer z modno tezo Arjuna Appadurajja o deteritorializaciji in koncu nacionalne države, je naloga, ki nas v veliki meri še čaka.

OPOMBA

¹ Westphalovega poudarjanja performativne, produktivne moči literarne reprezentacije krajev se dejansko oklepa nekaj dvomnosti: če mu po eni strani performativnost pomeni produktivnost v Lefebvrovem (marksističnem) pomenu produkcije prostora oziroma produkcije krajev kot rezultata interakcije realne in imaginarne geografije, mu po drugi strani včasih pomeni tudi kvazimagično stvarniško moč označevalca.

LITERATURA

- Baron, Christine. »Littérature et géographie : lieux, espaces, paysages et écritures«. *Fabula LHT* 8 (2011). Dostopno na: <http://www.fabula.org/lht/8/index.php?id=221> (15. 3. 2013).
- Casey, Edward. *The Fate of Place: A Philosophical History*. Berkeley: University of California Press, 1997.
- Collot, Michel. »Pour une géographie littéraire«. *Fabula LHT* 8 (2011). Dostopno na: <http://www.fabula.org/lht/8/index.php?id=242> (15. 3. 2013).
- Fabian, Johannes. *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*. New York: Columbia University Press, 1983.
- Hess-Lüttich, Ernest W. B. »Spatial Turn: On the Concept of Space in Cultural Geography and Literary Theory«. *Meta – Carto – Semiotics* 5 (2012): 1–11.
- James-Chakraborty, Kathleen in Sabine Strümper-Krobb. »Introduction«. *Crossing Borders: Space Beyond Disciplines*. Ur. Kathleen James-Chakraborty in Sabine Strümper-Krobb. Oxford: Peter Lang, 2011. 1–13.
- Lossau, Julia in Roland Lippuner. »Geographie und Spatial Turn«. *Erdkunde* 58.3 (2004): 201–211.
- Low, Setha in Denise Lawrence-Zúñiga. »Locating Culture«. *The Anthropology of Space and Place*. Ur. Setha Low in Denise Lawrence-Zúñiga. Oxford: Blackwell, 2003. 1–47.
- Massey, Doreen. *For Space*. London: Sage, 2005.
- Mathewson, Kent. »Sauer and His Critics«. *Carl Sauer on Culture and Landscape*. Ur. William M. Denevan in Kent Mathewson. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2009. 9–28.
- Natter, Wolfgang. »Friedrich Ratzel's Spatial Turn«. *B/ordering Space*. Ur. Henk van Houtum, Olivier Kramsch in Wolfgang Zierhofer. Aldershot: Ashgate, 2005. 171–186.
- Piatti, Barbara. *Die Geographie der Literatur: Schauplätze, Handlungsräume, Raumbphantasien*. Göttingen: Wallstein, 2008.
- Prieto, Eric. »Geocriticism Meets Ecocriticism: Bertrand Westphal and Environmental Thinking«. *Épistémocritique* 9 (2011): 1–14. Dostopno na: www.epistemocritique.org/spip.php?article238 (15. 3. 2013).
- Ratzel, Friedrich. *Anthropogeographie. Erster Teil: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. Stuttgart: Verlag von J. Engelhorn, 1909.
- Roseman, Sharon R. in Shawn S. Parkhurst. »Culture and Space in Iberian Anthropology«. *Recasting Culture and Space in Iberian Contexts*. Ur. Sharon R. Roseman in Shawn S. Parkhurst. Albany: SUNY Press, 2008. 1–32.
- Sanguin, André-Louis. »En relisant Ratzel«. *Annales de géographie* 555 (1990): 579–594.
- Serje, Margarita. »'To See a World in a Grain of Sand': Space and Place on an Ethnographical Journey in Colombia«. *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*. Ur. Barney Warf in Santa Arias. Abingdon: Routledge, 2009. 137–155.
- Soja, Edward. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso, 1989.

- Weigel, Sigrid. »On the “Topographical Turn”: Concepts of Space in Cultural Studies and *Kulturwissenschaften*«. *European Review* 17.1 (2009): 187–201.
- Werlen, Benno. *Society, Action and Space: An Alternative Human Geography*. London: Routledge, 1993.
- Westphal, Bertrand. *La Géocritique : Réel, fiction, espace*. Pariz: Éditions de Minuit, 2007.
- — —. »Foreword«. *Geocritical Explorations: Space, Place and Mapping in Literary and Cultural Studies*. Ur. Robert T. Tally, Jr. New York: Palgrave Macmillan, 2011. ix–xv.

How Geographers, Anthropologists, and Literary Scholars Narrate the Spatial Turn

Keywords: literary theory / geography / anthropology / space / place / spatial turn

This paper analyzes a series of emblematic instances of narrating the spatial turn in three disciplines: geography, anthropology, and literary studies. The term “spatial turn” itself suggests a transdisciplinary phenomenon, a sort of *Zeitgeist* that affected a range of disciplines in the humanities and social science, and possibly natural science. Such a view can be established for all three disciplines under discussion; at the same time, however, the (mostly implicit) notion is also widespread that geography has precedence over other disciplines in matters of the spatial turn and the production of spatial concepts. The coexistence of these two views and the resulting paradoxes are critically analyzed with reference to the concept of the spatial turn as introduced and elaborated by the geographer Edward Soja.

Whereas the fundamental distinction in Soja’s depiction of the spatial turn is that between space and time (as the spatial turn is seen as a victory of spatial thinkers over “history boys”), this distinction is entirely absent in anthropology, especially in its subfield referred to as the anthropology of space and place. Here, the term “space and place” is used in a more or less arbitrary manner, but the predilection for “place” is clear. The conceptual discussion (or polemics) regarding the preference for space or for place, characterizing current geography, is nevertheless absent in this subfield. Therein, the spatial turn is reduced to the claim that a new notion of space emerged in anthropology at the beginning of the 1990s. After the turn, space was no longer viewed as a container or a setting, as it moved to the fore. This field is mostly a fad that presupposes a serious lack of knowledge of the history of the discipline. Anthropology is actually a discipline fundamentally dependent on spatial thinking. For this reason, it used to be closely related to geography. A central concept linking the two disci-

plines was that of landscape. Anthropology of landscape as a subfield is older and more coherent than “anthropology of space and place,” and the leading spatial thinkers in the discipline are being associated with it. In this subfield, the notion of the spatial turn is not accepted because it simply does not make sense.

By contrast, the spatial turn in literary studies is a rather obvious and hardly contestable fact. The turn can be observed in the return of the interest in extraliterary reality characterizing a range of new theoretical schools and programs. For Westphal, the rediscovery of the “referential function” implies transcending textualism, thereby crossing the borders of the humanities, and hybridizing the discipline with social and natural sciences. In a more specific vein, however, the spatial (or, say, topographical) turn in literary studies reveals itself through its cartographical aspiration, upgrading the mapping of non-fictional literary phenomena with the mapping of fictional spaces of literature. This ambition seems particularly intriguing (and enigmatic) from the perspective of anthropology—a discipline that renounced ethnological cartography (unwisely, in this author’s mind) about half a century ago.

Maj 2013